

การอพยพของมุสลิมไทย ช่วงทศวรรษ 2550 กรณีศึกษาพื้นที่เขตหนองจอก

Immigration of Thai Muslims in the 2007 Decade: A Case Study of
Nong Chok Area

พรพรรณ โปรงจิตร
Pornpan Prongchitr

อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
Lecturer at Department of History, Faculty of Social Sciences, Srinakharinwiroti University

ได้รับ 28 กพ. 65 แก้ไข 12 กค. 65 อนุมัติให้ตีพิมพ์ 18 กค. 65

บทความวิจัยฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่องการอพยพของมุสลิมไทย ช่วงทศวรรษ 2540-2560 กรณีศึกษาพื้นที่เขตหนองจอก โครงการวิจัยเงินรายได้คณะสังคมศาสตร์ ประจำปีงบประมาณ 2564

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มุ่งศึกษาการอพยพของมุสลิมไทยในช่วงทศวรรษ 2550 กรณีศึกษาพื้นที่เขตหนองจอกประวัติศาสตร์การอพยพของมุสลิมไทยนั้นจากการสำรวจเอกสารพบว่า มุสลิมที่ตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยส่วนใหญ่เป็นมุสลิมเชื้อสายมลายูและตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณภาคใต้ของประเทศไทย ต่อมาเกิดการอพยพของมุสลิมไทยเชื้อสายมลายูครั้งสำคัญในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ที่สำคัญต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ในครั้งนั้นมุสลิมไทยเชื้อสายมลายูได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณฝั่งตะวันออกของกรุงเทพมหานคร ซึ่งปัจจุบันคือเขตหนองจอก มีนบุรี คลองสามวา ต่อมาในช่วงทศวรรษ 2550 เกิดการอพยพของมุสลิมไทยเชื้อสายมลายูเข้ามายังพื้นที่บริเวณเขตหนองจอกจำนวนมากซึ่งมีความสำคัญและนัยทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการเป็นชุมชนเดิมของมุสลิมไทยเชื้อสายมลายูและนัยทางการเมืองที่เป็นสาเหตุของการอพยพที่คล้ายคลึงกัน แต่แตกต่างกันในด้านเวลา

ซึ่งอย่างไรก็ตามมุสลิมไทยที่อพยพเข้ามาในบริเวณเขตหนองจอก ก็ยังคงมีจุดมุ่งหมายเดิมที่ไม่เปลี่ยนแปลงคือเพื่อการตั้งถิ่นที่มั่นคง การประกอบอาชีพที่สุจริตและสามารถรักษาวัฒนธรรมของตนเองได้ เปรียบเสมือนเดียวกับมุสลิมไทยเชื้อสายอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมกับพี่น้องต่างศาสนิก ต่างวัฒนธรรม อย่างปรองดอง สมานฉันท์ และสันติสุข โดยมีจุดร่วมกันคือ “การเป็นพลเมืองไทย” เช่นเดียวกันและเท่าเทียมกัน ภายใต้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550

คำสำคัญ มุสลิมไทย การอพยพ เขตหนองจอก

Abstract

This research aims to study the immigration of Thai Muslims during the 2007 decade. A case study is in Nong Chok area. the history of immigration of Thai Muslims is based on the document survey. Most of the Muslims who settled in Thailand were ethnic Malay Muslims and settled in the southern part of Thailand. Later, there was an important migration of Thai-Malay Muslims in the early Rattanakosin period which is an important history that continues until the present. At that time, Thai-Malay Muslims migrated to settle in the eastern part of Bangkok , where is currently Nong Chok District, Minburi, Khlong Sam Wa. Later in the decade of 2007, there was an immigration of Thai-Malay Muslims to the area of Nong Chok area, which shows historical significance and implications related to the former community of Thai-Malay Muslims and the political implications that cause similar immigration, but it was different in time.

However, Thai Muslims who migrated to the area of Nong Chok has still unchanged: to establish a stable settlement. Occupation with honesty and ability to maintain their own culture are like other ethnic Thai Muslims who live with brothers and sisters with different religions, different cultures, harmony and peace, and a common point , which “Thai citizenship” under the Constitution of the Kingdom of Thailand.

Keywords: Thai Muslims, immigration, Nong Chok District

บทนำ

หากกล่าวถึงมุสลิมไทย นั้นหมายความว่าเรากำลังพูดถึงคนไทยที่มีความเชื่อและนับถือศาสนาอิสลาม และมุสลิมไทยที่เรากล่าวถึงนี้ ผู้คนจำนวนไม่น้อยมักจะนึกถึงมุสลิมไทยเชื้อสายมลายูที่ส่วนใหญ่อาศัยและมีภูมิลำเนาใน 4 จังหวัดชายแดนภาคใต้เท่านั้น ซึ่งก็เป็นจริงเช่นนั้น เพราะในจังหวัดชายแดนภาคใต้โดยเฉพาะปัตตานี ยะลา นราธิวาส และสงขลาบางส่วน มีสัดส่วนประชากรที่นับถือศาสนาอิสลามสูงกว่าประชากรที่นับถือศาสนาอื่น สัดส่วนประชากรมุสลิมที่อาศัยอยู่ในประเทศไทย 44% ของชาวมุสลิมในไทยอาศัยอยู่ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ (ยะลา ปัตตานี นราธิวาส) ร้อยละ 34 อาศัยอยู่ในจังหวัดต่าง ๆ ของภาคใต้ ร้อยละ 11.75 อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ร้อยละ 8.61 อาศัยอยู่ในปริมณฑลของกรุงเทพฯ และจังหวัดในภาคกลาง และอีกร้อยละ 1.64 อาศัยอยู่ในภาคเหนือและภาคอีสานของไทย¹

อย่างไรก็ดีโดยข้อเท็จจริงแล้ว ชาวไทยที่นับถือศาสนาอิสลามนั้นมีอยู่เกือบ 6.5 ล้านคน โดยกระจายอยู่ทั่วประเทศ ในบางจังหวัด เช่น พัทลุง กระบี่ พังงา เชียงใหม่ ขอนแก่น และกรุงเทพมหานคร เมื่อมีการสำรวจแล้ว พบว่ามีผู้นับถือศาสนาอิสลามอยู่เป็นจำนวนมาก มีทั้งมุสลิมไทย เชื้อสายจีน เชื้อสายเขมร เชื้อสายปาตานี เชื้อสายอาหรับ เชื้อสายอิหร่าน และอื่น ๆ ซึ่งอยู่ร่วมกับพี่น้องต่างศาสนิก ต่างวัฒนธรรม อย่างปรองดอง สมานฉันท์ และสันติสุข โดยมีจุดร่วมกันคือ “การเป็นพลเมืองไทย” เช่นเดียวกันและเท่าเทียมกัน ภายใต้รัฐธรรมนูญ

มุสลิมไทยเชื้อสายมลายู นับเป็นมุสลิมกลุ่มใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่บริเวณจังหวัดชายแดนภาคใต้ คือ จังหวัดปัตตานี ยะลา นราธิวาส บางส่วนในจังหวัดสตูลและสงขลา รวมทั้งในภาคอื่น ๆ เช่น จังหวัดพระนครศรีอยุธยา นครนายก ฉะเชิงเทรา นนทบุรี และกรุงเทพมหานคร สำหรับในพื้นที่กรุงเทพมหานคร มุสลิมมักตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณสี่แยกบ้านแขก ทุ่งครุ พระประแดง บางคอแหลม มหานาค พระโขนง คลองตัน หนองจอก และมีนบุรี เป็นต้น

1. ชุมชนมุสลิมไทยเชื้อสายมลายู

กลุ่มคนมลายูในประเทศไทยภาคใต้ของประเทศไทยและคาบสมุทรมลายูนับตั้งแต่ดั้งเดิมเป็นถิ่นที่อยู่ของคนป่า ชาวเขาและชาวเลที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ดังเช่น พวกชาไก เขม็ง นิกกริต และอื่นๆ ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ชี้ให้เห็นว่าคนไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ไม่ใช่กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทย แต่พวกเขาได้อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ตั้งแต่บรรพกาล ส่วนใหญ่มีเชื้อชาติมลายู พูดภาษาไทยไม่ได้หรือไม่ก็ไม่นิยมที่จะพูดภาษาไทย พวกเขาใช้ภาษามลายูอย่างกว้างขวาง² ดินแดนทางภาคใต้ของประเทศไทยเป็นถิ่นที่อยู่เดิมของคนมลายู คนไทยได้เข้าไปและปกครองในภายหลัง ทำให้คนมลายูเหล่านี้กลายเป็นคนเมืองไทย การเข้ามาของกองกำลังไทยเพื่อมีอิทธิพลเหนือดินแดนมลายูนี้เกิดขึ้นมานานแล้ว ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าหมายถึง บุคคลที่นับถือศาสนาอิสลาม โดยปกติจะพูดภาษามลายู หรืออย่างน้อยก็ใช้ภาษามลายูในการพูดในชีวิตประจำวัน รวมทั้งยึดถือปฏิบัติตามลักษณะของวัฒนธรรมมลายู³ คนมลายูในประเทศไทยประกอบขึ้นด้วยหลายกลุ่ม แต่ที่สำคัญมีอยู่ 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่หนึ่ง คนมลายูพื้นเมือง คนมลายูพื้นเมือง

¹ Thaihealth. (2022, June) . Voice of the Voiceless. (online)

² ฮาโรลด์ อี สมิธ (Harold E. Smith.) และ อี ซีเดนเฟเดน (E. Seidenfaden.) ได้ให้คำจำกัดความของคนไทยภาคใต้ไว้ว่า สมิธกล่าวว่า “คนไทยภาคใต้ : เผ่าไทยที่อาศัยอยู่ในบริเวณคาบสมุทรมลายูจนถึงคอคอดกระ ลักษณะของชนเผ่านี้เชื่อกันว่ามีการผสมกันระหว่างชนชาติไทยกับคนเผ่าอื่นที่ไม่ใช่คนไทยที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ รวมทั้งชนชาติมลายูและเผ่า นิกกริต...ภาษาของพวกเขาคือ ภาษาไทยปักษ์ใต้” ส่วนซีเดนเฟเดน เรียกคนไทยภาคใต้ว่า : “คนมลายูที่ได้เปลี่ยนเป็นไทย” คนไทยภาคใต้แตกต่างจากคนไทยภาคอื่น ๆ คนไทยภาคใต้มีภาษาถิ่นของเขามีลักษณะของศิลปะ วัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ของพวกเขาเองพวกเขามีลักษณะเหมือนกันในแง่ของสังคม วัฒนธรรม และค่านิยมของการเมือง ที่น้อยที่สุดกับคนไทยในกรุงเทพฯ ใน อิมรอน มะลูสม 2537 : 32-33 ซึ่งมีความน่าสนใจประเด็นที่ให้คำจำกัดความของคนไทยภาคใต้ แต่ผู้เขียนไม่เชื่อทั้งหมดเนื่องจากมีบริบทและข้อเท็จจริงบางประการที่ไม่สอดคล้องกับที่กล่าวทั้งหมด และหากใช้บริบทด้านภาษาจะเป็นการอธิบายได้แต่เมื่อดูบริบทอื่นแล้วก็ไม่สามารถที่จะให้คำจำกัดความคนไทยภาคใต้ได้เช่นนั้น เพียงแต่เป็นข้อสังเกตที่น่าสนใจและน่าที่จะศึกษาในอนาคต

เป็นกลุ่มใหญ่ที่สุดในประเทศไทย คนมลายูกลุ่มนี้ส่วนมากจะอาศัยอยู่ใน 4 จังหวัดชายแดนภาคใต้ คือ ปัตตานี ยะลา นราธิวาส สตูล และบางส่วนของจังหวัดสงขลา พวกเขายังคงเป็นประชากรส่วนใหญ่ของพื้นที่และมักจะชอบเรียกตัวเองว่า “คนมลายู” มากกว่า “คนไทยอิสลาม” หรือ “ไทยมุสลิม” ดังที่ราชการเรียกพวกเขา คนกลุ่มนี้นอกจากจะอยู่ในพื้นที่นี้แล้ว ยังกระจายอยู่ในพื้นที่อื่น ๆ ด้วย กลุ่มที่สอง คนมลายูจากคาบสมุทรมลายู คนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ในจังหวัดสตูล กลุ่มที่สาม คนมลายูจากอินโดนีเซีย ส่วนมากกระจายอยู่ในกรุงเทพมหานครและภาคใต้ ภายหลังผสมกลมกลืนกับคนไทย กลุ่มที่สี่ คนมลายูจากจามหรือจามปา

ภาคใต้

คนมลายูพื้นเมืองดั้งเดิมที่ปัจจุบันอาศัยอยู่ในจังหวัดปัตตานี ยะลา นราธิวาส เป็นกลุ่มมลายูที่ยังคงความเป็นอัตลักษณ์มลายูอย่างเข้มแข็ง กล่าวคือ ทั้งหมดนับถือศาสนาอิสลาม พูดภาษามลายูปัตตานี และภาษายาวี ปฏิบัติตามประเพณีมลายูในกรอบของศาสนาอิสลามอย่างต่อเนื่องและเคร่งครัด โดยมีโรงเรียนปอเนาะเป็นสถาบันการศึกษาที่ถ่ายทอดวัฒนธรรมอิสลาม ขณะเดียวกันก็รักษาไว้ซึ่งอัตลักษณ์มลายู รูปแบบสถาบันการศึกษาปอเนาะนี้ดำรงไว้ซึ่งการศึกษาอิสลามในลักษณะโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามที่สอนทั้งวิชาสามัญและวิชาศาสนาควบคู่กัน นอกจากนี้ยังมีชุมชนมลายูในจังหวัดสตูล และจังหวัดอื่น ๆ ในภาคใต้ แต่มีความแตกต่างจากคนมลายูในพื้นที่ 3 จังหวัด โดยคนเหล่านั้นไม่ได้ใช้ภาษามลายูในการสื่อสารทั้งหมดแต่ก็ยังคงมีส่วนของวัฒนธรรมมลายูปรากฏอยู่

ภาคกลาง

คนมลายูนอกจากจะอยู่ทางภาคใต้แล้ว ก็ยังมีจำนวนไม่น้อยที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ และจังหวัดในภาคกลาง โดยมาจากหลายแห่ง เช่น คนมลายูจากปัตตานีและเคดาห์ที่ส่วนหนึ่งถูกนำเข้ามายังภาคกลางใน พ.ศ. 2328 และ พ.ศ. 2334 จากการถูกกวาดต้อนอพยพเข้ามาภายหลังจากที่ปัตตานีแพ้สงครามต่อกรุงเทพฯ บรรดาเชื้อพระวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของปัตตานีถูกนำไปอยู่ที่สี่แยกบ้านแขก ในขณะที่ประชาชนทั่วไปถูกนำไปอยู่หลายแห่งในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล¹ คนมลายูจากอินโดนีเซียนั้นรู้จักกันในนามของคนมลายูชาวจาตุญญ์กลางของมลายูชาวจาตุญญ์ในกรุงเทพฯ คือ มักกะสัน

เขตหนองจอก

ประวัติความเป็นมา เดิมเขตหนองจอกมีฐานะเป็นอำเภอหนองจอก ได้รับการจัดตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2440 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หนองจอกแต่เดิมเป็นป่ากร้างว่างเปล่า มีผู้คนอาศัยอยู่น้อยมาก ชื่อเรียกหมู่บ้านชุมชน เรียกกันตามลักษณะภูมินาม กล่าวคือเป็นการเรียกตามลักษณะภูมิประเทศ ผู้ที่มาตั้งถิ่นฐานพวกแรก ๆ เป็นมุสลิมไทยที่อพยพมาจากหัวเมืองภาคใต้ โดยตั้งชุมชนตามแนวคลองแสนแสบซึ่งได้มีการขุดลอกขยายคลองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และต่อมาได้ถูกรวมให้มาขึ้นอยู่กับเมืองมีนบุรี ซึ่งเป็นหัวเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ในมณฑลกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2445 ซึ่งเมืองมีนบุรีได้รวมพื้นที่อำเภอคลองสามวา อำเภอแสนแสบ อำเภอเจียรตัมและอำเภอหนองจอก เข้าไว้และตั้งชื่อว่า “เมืองมีนบุรี” ซึ่งหมายถึง “เมืองปลา” ทั้งนี้เพื่อให้คู่กับ “เมืองธัญญบุรี” แปลว่า “เมืองข้าว” ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งอยู่ก่อนแล้ว เมืองมีนบุรีและเมืองธัญญบุรี เป็นเมืองใน

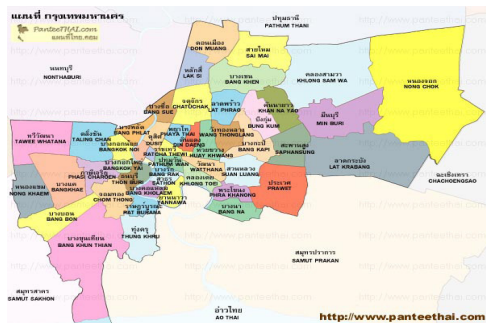
³ วรวิทย์ บารุ. (2553).ชาติพันธุ์มุสลิมไทย : กรณีชาวไทยเชื้อสายมลายู ใน หลากมิติมุมมอง : มุสลิมในแผ่นดินไทย. หน้า 52-65.

¹ เสาวนีย์ จิตต์ทมาด. (2531) กลุ่มชาติพันธุ์ไทยมุสลิม. หน้า 108.

สังกัดมณฑลกรุงเทพฯ กล่าวคือ มณฑลกรุงเทพฯประกอบด้วยปทุมธานี นครเขื่อนขันธ์ สมุทรปราการ นนทบุรี ัญญบุรีและ มีนบุรี

ต่อมา เกิดภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เพื่อเป็นการประหยัดงบประมาณของทางราชการ ใน พ.ศ. 2474 จังหวัดมีนบุรีจึงถูกยุบรวมเป็นส่วนหนึ่งของจังหวัดพระนคร ส่วนอำเภอหนองจอกถูกโอนไปขึ้นกับ จังหวัดฉะเชิงเทรา แต่เนื่องจากความไม่สะดวกในการเดินทางและการติดต่อระหว่างกัน ในปีถัดมา ทางราชการจึงได้ ย้ายอำเภอหนองจอกมาเป็นเขตการปกครองในจังหวัดพระนครจนกระทั่งใน พ.ศ. 2514 มีประกาศคณะปฏิวัติให้รวม จังหวัดพระนครกับจังหวัดธนบุรีเข้าด้วยกันเป็นนครหลวงกรุงเทพธนบุรีและในปีถัดมา (พ.ศ. 2515) ก็มีประกาศคณะ ปฏิวัติเปลี่ยนรูปแบบการบริหารเมืองหลวงใหม่อีกครั้งจากนครหลวงกรุงเทพธนบุรีเป็นกรุงเทพมหานคร แบ่งพื้นที่ออก เป็นเขตและแขวงแทนอำเภอและตำบลอำเภอหนองจอกจึงได้รับการเปลี่ยนแปลงฐานะเป็นเขตหนองจอกนับแต่นั้น¹

เขตหนองจอกตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพมหานคร มีเนื้อที่ 236 ตารางกิโลเมตร คิดเป็น 1 ใน 7 ของพื้นที่ กรุงเทพมหานคร

แผนที่ กรุงเทพมหานคร
ที่มา : <https://www.panteethai.c>

แผนที่ เขตหนองจอก
ที่มา : <https://th.wikipedia.org>

เขตหนองจอกเป็นชุมชนในกรุงเทพมหานครที่มีประชากรส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม มีประชากรมุสลิมร้อยละ 80 จากจำนวนประชากรทั้งหมดในพื้นที่ และเป็นพื้นที่ที่ยังคงสภาพของสังคมและวัฒนธรรมเดิมไว้ได้ เฉพาะหนองจอกเพียงเขตเดียวมี มัสยิดมากถึง 44 แห่ง ในเขตมีนบุรี ลาดกระบัง และคลองสามวาารวมกันทั้ง 3 เขตมี 29 แห่ง ทั้งกรุงเทพฯมีมัสยิดจดทะเบียนทั้งหมด 175 แห่ง ทั้งนี้เพราะพื้นที่มีมัสยิดเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของประชาชนที่นับถือศาสนาอิสลาม “มัสยิดเป็นศูนย์รวมศรัทธาของชาวมุสลิม มุสลิมจะตั้งถิ่นฐานในลักษณะกระจุกตัวเป็นกลุ่มก้อน เป็นชุมชน เป็นหมู่บ้าน โดยในแต่ละชุมชนจะมีมัสยิดเป็นศูนย์กลางมีอิหม่าม เป็นผู้นำชุมชน”²

¹ wikipedia.org. เขตหนองจอก. online

² เสาวนีย์ จิตต์หมวด. เล่มเดิม. หน้า 256.

2. การอพยพของมุสลิมไทย พื้นที่เขตหนองจอก

เมื่อศึกษาถึงชุมชนมุสลิมไทยในสังคมไทย ส่วนใหญ่เป็นการมุ่งเน้นให้ความสำคัญกับมุสลิมไทยเชื้อสายมลายูเป็นสำคัญ เนื่องจากสภาพความเคลื่อนไหวทางการเมืองตลอดประวัติศาสตร์ของชาวมลายูที่ถูกผนวกเข้ากับศูนย์อำนาจรัฐไทย มีความเข้มข้นและน่าสนใจมาโดยตลอด

ปรากฏหลักฐานประวัติศาสตร์ปัตตานีมีความเกี่ยวข้องกับรัฐลังกาสุกะ ตั้งแต่อดีตปรากฏหลักฐานตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13 ปรากฏในหลักฐานชาวต่างชาติ เช่นบันทึกของจีน กล่าวว่า รัฐลังกาสุกะได้ส่งทูตไปยังจีนในปี ค.ศ. 515 ค.ศ. 523 ค.ศ. 531 และ ค.ศ. 568 แต่อย่างไรก็ตามชื่อลังกาสุกะได้สูญหายไปจากบันทึกของชาวต่างชาติ ราวต้นคริสต์ศตวรรษที่ 15 ภายหลังจากการสูญหายของรัฐลังกาสุกะแล้วก็เกิดรัฐใหม่ขึ้นมาชื่อรัฐปาตานี¹ ปัตตานีเคยเป็นเมืองท่าสำคัญมีเรือสินค้าของพ่อค้าต่างชาติในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พ่อค้าต่างชาติมักแวะพักเรือสินค้าเพื่อทำการค้าที่ปัตตานีซึ่งในบรรดาพ่อค้าเหล่านั้นมีพ่อค้าจากอาหรับและเปอร์เซียด้วย ทำให้มีการเผยแพร่งานศาสนาอิสลาม รัฐปัตตานีและรัฐปาหัง เป็นรัฐแรกๆ ที่เข้ารับศาสนาอิสลาม ประชาชนชาวปัตตานีเข้ารับอิสลามเป็นจำนวนมากเริ่มประมาณปี พ.ศ. 2018 หลังจากนั้นศาสนาอิสลามจึงปักหลักด้วยความมั่นคงในปัตตานีจนปัตตานีกลายเป็นศูนย์การเผยแพร่งานศาสนาอิสลามในภูมิภาคนี้²

ในสมัยอยุธยาได้มีชาวต่างชาติเดินทางเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาเป็นจำนวนมาก โดยมีจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันในจำนวนนั้นมีชนชาติที่นับถือศาสนาอิสลามเดินทางมาด้วย จุดประสงค์สำคัญของการเข้ามาของมุสลิมกลุ่มต่าง ๆ ก็เพื่อเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ในรูปแบบของการค้า การเมืองและความมั่นคงของตนเอง ปรากฏหลักฐานพงศาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวถึงมุสลิมหลายกลุ่ม เช่น มุสลิมจากเปอร์เซีย เข้ามารับราชการสังกัดกรมท่าขวา มีความดีความชอบทำให้ได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาบวรราชนายก ว่าที่จุฬาราชมนตรี เป็นต้น การเข้ารับราชการของมุสลิมมีทั้งทางด้านพลเรือนและทหาร มีทหารอาสาต่างชาติ เป็นต้น

มุสลิมที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาเข้ามาหลายสมัยและด้วยวัตถุประสงค์ต่างกัน บางพวกเข้ามาค้าขาย บางพวกเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สำหรับมุสลิมในหัวเมืองทางใต้บนแหลมมลายูในสมัยสมัยอยุธยายังคงตกเป็นประเทศราชของไทยอยู่ แต่ลักษณะการปกครองของไทยที่มีการปล่อยให้หัวเมืองประเทศราชปกครองตนเอง เพียงแต่อาศัยสิ่งผูกพันเพียงสิ่งเดียวที่แสดงถึงการอยู่ในอารักขาของไทยคือ การส่งเครื่องราชบรรณาการให้กับไทยตามระยะเวลาที่กำหนด ส่วนปัตตานีนั้นมีความรู้สึกว่าการส่งเครื่องราชบรรณาการนั้นไม่ได้ทำให้ฐานะของปัตตานีด้อยกว่าหรือมีฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราช เพราะจากหลักฐานที่พบปรากฏว่าสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สุลต่านปัตตานีองค์หนึ่ง ชื่อ มุซซัฟร์ (Muzaffar) ได้เดินทางมายังกรุงศรีอยุธยา แต่ปรากฏว่าการต้อนรับของกรุงศรีอยุธยาไม่เป็นที่พอใจของสุลต่านองค์นี้ ถึงกับตั้งใจว่าจะขอกลับมาแก้แค้นในการต้อนรับไม่สมเกียรติครั้งนี้ของอยุธยาให้ได้ความไม่พอใจของสุลต่านมุซซัฟร์ สามารถอธิบายได้อย่างชัดเจนถึงความรู้สึกของปัตตานีว่าแท้จริงแล้วปัตตานีมิได้มีความรู้สึกเลยว่าอยู่ในฐานะที่ต่ำกว่าไทย และไม่ยอมรับอำนาจของไทยมาแต่ต้น จึงมีความโกรธแค้นที่ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาให้การต้อนรับไม่สมเกียรติ อย่างไรก็ตาม ด้วยลักษณะการปฏิบัติแล้วฝ่ายไทยถือตลอดเวลาว่าปัตตานีเป็นเมืองขึ้นของอยุธยา แม้ชาวต่างชาติที่เข้ามาในสมัยอยุธยาที่ยอมรับว่ากรุงศรีอยุธยาปฏิบัติต่อปัตตานีในฐานะเมืองประเทศราชอย่างไร โดยได้บันทึกไว้ว่า

“...ปัตตานีเป็นเมืองขึ้นของสยามมาเป็นเวลานานแล้ว โดยมีข้อผูกพันที่ต้องกระทำแก่กันคือการส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองให้แก่พระมหากษัตริย์สยามทุก ๆ ปี และเมื่อเวลาเกิดศึกสงครามปัตตานีก็ต้องส่งกองทัพเป็นจำนวนพันมาช่วย ผู้ปกครองปัตตานี

¹ นิอับดุลรากีบ บินนิฮัสซัน. (2551). ปัตตานีกับโลกมลายูและตำนานปาตานี. หน้า 6

² นิอับดุลรากีบ บินนิฮัสซัน. เสริมเติม. หน้า 13.

³ อิบราเฮม-ซากรี. ประวัติมลายู ปัตตานี (เอกสารพิเศษ กองโบราณคดี).

ไม่ว่าจะเป็นเจ้าชายหรือเจ้าหญิงก็ตามจะต้องได้รับพระราชทานชื่อ “พระเจ้า” จากพระมหากษัตริย์สยาม อาจกล่าวได้ว่าโดยสรุปแล้ว พระมหากษัตริย์สยามมีสิทธิอันชอบธรรมในการปกครองปัตตานี...”¹

กรุงศรีอยุธยาต้องการควบคุมปัตตานี ทั้งนี้เนื่องจากปัตตานีเป็นเมืองท่าสำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีเรือสินค้าต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขาย อย่างไรก็ตามการควบคุมเมืองปัตตานีไม่สามารถทำได้ถนัดนักแม้ว่าฝ่ายไทยจะมีอำนาจเข้มแข็งเพียงใดก็ตาม ทั้งนี้เพราะปัตตานีเป็นเมืองที่อยู่ทางทิศใต้ห่างไกลจากกรุงศรีอยุธยามาก อำนาจการปกครองทั่วไปก็ตกอยู่ในมือของเจ้านายเดิมผู้ปกครองปัตตานี กรุงศรีอยุธยาไม่ได้ส่งคนมากำกับดูแลอย่างใกล้ชิด จึงเป็นโอกาสที่ทำให้ปัตตานีเอาใจออกห่างตั้งตนเป็นอิสระอยู่เสมอ

ในสมัยกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงสนพระทัยในการจัดระเบียบภายในประเทศ ซึ่งรวมถึงพระราชภาระที่จะต้องปราบปรามหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งเคยขึ้นกับไทยสมัยอยุธยา และได้กลับตั้งตนเป็นอิสระ เช่น เมืองนครศรีธรรมราช เมืองไทรบุรี และเมืองปัตตานี² เมื่อพระองค์ได้ทรงปราบปรามเมืองนครศรีธรรมราชได้แล้ว ก็มีพระราชดำริที่จะปราบปรามหัวเมืองมลายูอีกสองเมืองต่อไป

...เมืองแขกคือไทรบุรี และเมืองปัตตานี ซึ่งเคยขึ้นกรุงศรีอยุธยามาก่อน ยังไม่ได้มาอ่อนน้อม ให้เจ้านครฯ คิดอ่านให้ไปยืมเงินเมืองทั้งสองนี้ สำหรับที่จะซื้อเครื่องศัตราวุธ เมืองละ 1,000 ชั่ง ลองใจพระยาไทร พระยาปัตตานี ดูว่าจะทำประการใด...³

การลองใจเจ้าเมืองทั้งสองนั้น ไม่ปรากฏผลในสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ทรงติดศึกสงครามทางด้านอื่นๆ จึงไม่มีพระราชดำริอื่นใดให้จัดการกับหัวเมืองทั้งสองให้เป็นที่เรียบร้อย ดังนั้นในสมัยกรุงธนบุรี เมืองปัตตานีและไทรบุรีจึงเป็นอิสระอยู่ตลอดสมัย

สมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงย้ายเมืองหลวงมาตั้งใหม่ที่กรุงเทพมหานครแล้ว การบริหารจัดการบ้านเมืองและประชาชนก็มีลักษณะเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาและธนบุรี ในหน่วยงานราชการมีมุสลิมกลุ่มต่าง ๆ เข้ามามีบทบาทหลายด้านนับตั้งแต่การสถาปนากรุงเทพมหานครจนถึงปัจจุบัน มุสลิมพวกที่เก่าแก่ที่สุดสืบเชื้อสายมาจากสมัยอยุธยาและธนบุรีโดยอพยพหลบภัยมาตามลำน้ำหลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว โดยได้มาตั้งหลักแหล่งกระจายอยู่ตามฝั่งคลองซึ่งอยู่บริเวณชานเมืองหลวง

มุสลิมกลุ่มที่ 2 เป็นพวกที่อพยพขึ้นมาจากหัวเมืองประเทศราชทางภาคใต้ เรียกพวกนี้ว่ามุสลิมมลายู สาเหตุที่ได้อพยพขึ้นมาเนื่องจากเมื่อ พ.ศ. 2328 พม่ายกทัพเข้ามาตีไทยหลายทางด้วยกัน บรรดาหัวเมืองทางใต้ ตั้งแต่ชุมพรลงไปตกเป็นของพม่าจนหมด ยกเว้นเมืองกลาง ซึ่งท้าวเทพกษัตรีและท้าวศรีสุนทรรักษาไว้ได้ ทางกรุงเทพฯ จึงได้จัดกำลังลงต้านทานจนสามารถรบชนะพม่าที่เข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทยกทัพไปปราบพม่าที่หัวเมืองทางใต้ต่อไป เมื่อปราบปรามพม่าในหัวเมืองทางใต้แล้ว กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้เสด็จไปประทับที่เมืองสงขลา เนื่องจากหัวเมืองมลายูซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตั้งตนเป็นอิสระ จึงได้เชิญ

¹ รัชณี สาดเปรม. (2521). บทบาทของมุสลิมในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453. หน้า 37-38.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2505). คำอธิบายเรื่องพงศาวดารอันเป็นมูลเหตุแห่งจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ ใน จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์ในงานศพ พระรัตนธัชมุนี (อิสสรญาณเถร). หน้า 1-2.

³ กรมศิลปากร. (2506). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ). หน้า 451.

พระกระแสน้ำให้หัวเมืองมลายูอ่อนน้อมยอมเป็นเมืองขึ้นของไทยดั้งเดิม แต่พระยาตานีไม่ยอม จึงมีพระกระแสน้ำให้พระยา กลาโหม และบรรดาแม่ทัพนายกองยกทัพไปตีเมืองปัตตานีใน พ.ศ. 2329 จึงสามารถเข้ายึดเมืองปัตตานีได้ เมื่อจัดการแต่งตั้งผู้ ดูแลเมืองปัตตานีเป็นที่เรียบร้อยแล้ว กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจึงให้บรรดาแม่ทัพนายกองยกทัพกลับกรุงเทพฯ พร้อมทั้ง นำเชลยชาวปัตตานี และอาวุธปืนใหญ่อีกสองกระบอกมาด้วย แต่ตกน้ำเสียกระบอกหนึ่ง คงเหลือกระบอกที่ชื่อ “ศรีปัตตานี” หรือ นางพระยาตานีมาเพียงกระบอกเดียว

เชลยที่นำขึ้นมาด้วยในครั้งนี้นับเป็นจำนวนมาก และได้แยกให้อาศัยอยู่ตามที่ตั้งต่าง ๆ หลายแห่ง ส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณรอบๆ ชานกรุง เช่น ที่ธนบุรีบริเวณสี่แยกบ้านแขก รอบ ๆ ชานกรุงเทพฯ คือบริเวณทุ่งครุในอำเภอพระประแดง บางคอแหลม มหานาค พระโขนง คลองตัน มีนบุรี หนองจอก ภาคกลางที่จังหวัดนครนายก ฉะเชิงเทรา เพชรบุรี อยุธยา นนทบุรี ที่ตำบลท่าอิฐ และภาคใต้ ที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่ตำบลท่าทอง และนครศรีธรรมราช

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มีการอพยพเชลยชาวปัตตานีขึ้นมาไว้ที่ภาคกลางอีกครั้ง ใน พ.ศ . 2334 มีสาเหตุเนื่องจากพระยาตานีคบคิดกับโต๊ะสาเหตในการก่อกบฏ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดฯให้ พระยา กลาโหมราชเสนายกทัพลงไปปราบ เมื่อปราบกบฏเมืองปัตตานีแล้วจึงได้ขนเอาเชลยชาวปัตตานีขึ้นมาภาคกลางอีกเป็นครั้งที่ 2

การนำเชลยชาวปัตตานีขึ้นมาครั้งนี้จุดประสงค์สำคัญคือต้องการเพิ่มกำลังพลเมืองซึ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การก่อสร้าง กรุงเทพฯ ยังไม่มั่นคงนัก กำลังพลเมืองในระยะนั้นก็ไม่พอกับความต้องการเพราะบ้านเมืองอยู่ในภาวะสงคราม อีกทั้งเสบียงอาหารที่ ผลิตจากพลเมืองก็มีปริมาณน้อย ไม่พอเพียงกับการทำสงครามในแต่ละครั้ง การปราบกบฏปัตตานีในครั้งนี้ทำให้เสียกำลังไปไม่น้อย จึงจำเป็นต้องอพยพเชลยชาวปัตตานีขึ้นมาเพื่อชดเชยแรงงาน และเมื่อปราบกบฏปี พ.ศ. 2334 สำเร็จเพื่อตัดกำลังและป้องกันการก่อกบฏของเมืองปัตตานีอีก ได้โปรดให้แบ่งเมืองปัตตานีออกเป็นหัวเมืองย่อย ๆ 7 หัวเมือง ส่วนเชลยที่นำขึ้นมา ก็แบ่งให้อยู่กระจายกัน ตามสถานที่ต่าง ๆ เพื่อป้องกันการรวมตัวกันและก่อการจลาจลสร้างความไม่สงบขึ้นอีก

เมื่อรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมหาราช พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เลิกการปกครองแบบเก่าที่ให้เจ้า เมืองมีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองมาเป็นการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล แต่ก็ยังทรงแต่งตั้งรายาหรือสุลต่านที่เคยมีอำนาจ ปกครองเมืองต่างๆ ทางหัวเมืองมลายูต่อไป และทรงแบ่งหัวเมือง 7 หัวเมืองเดิมของปัตตานี ทรงให้เหลือเพียง 4 หัวเมือง ได้แก่ ปัตตานี ยะลา สายบุรีและระแงะ ต่อมาในปี พ.ศ. 2449 ทรงยุบมณฑลปัตตานี และในปี พ.ศ. 2476 มณฑลปัตตานีจึงถูกแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือจังหวัดปัตตานี ยะลาและนราธิวาสปัจจุบัน

การอพยพชาวเมืองปัตตานีในครั้งนี้นี่ส่งผลต่อกรุงเทพฯ ชาวปัตตานีส่วนใหญ่ถูกกำหนดให้อยู่ตามชานกรุง ตามริมลำคลอง ไร่นาในจังหวัดใกล้เคียงกรุงเทพฯ ทำให้พวกนี้มีที่ดินทำมาหากินเพิ่มผลผลิตให้กับประเทศได้ เพราะชาวปัตตานีส่วนใหญ่มีอาชีพทางการ เกษตร นโยบายนำชาวปัตตานีมาอยู่บริเวณหนองจอก เป็นนโยบายที่ถูกต้องและเหมาะสม ชาวปัตตานีมีความชำนาญในการทำการ เพาะปลูก เนื่องจากการปลูกข้าวเป็นอาชีพดั้งเดิมที่เคยทำมาก่อนถูกกวาดต้อนขึ้นมาอยู่ภาคกลาง ดังนั้นมุสลิมกลุ่มนี้จึงมีอาชีพเพาะ ปลูกเป็นส่วนใหญ่ ประการที่สอง ลักษณะภูมิประเทศของที่อาศัยเหมาะสมที่จะเพาะปลูกเพราะเป็นราบลุ่ม น้ำท่วมถึง เช่น เขตอำเภอ พระโขนง มีนบุรี และหนองจอก ในตอนแรกพื้นที่บริเวณนี้เป็นเพียงทุ่งราบ ไม่มีคลองตัดผ่านเช่นอำเภอมีนบุรีและอำเภอหนองจอก แต่เดิมเป็นทุ่งกว้าง ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชกระแสน้ำสั่งให้ขุดคลองแสนแสบขึ้น เพื่ออำนวยความสะดวกในการขนส่งและอาวุธไปทำศึกกับเขมรและญวน ในขณะที่เดียวกันก็สามารถใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูกได้ด้วย¹

¹ รัชนี้ สาดเปรม. เล่มเดิม. หน้า 148-149.

อาจกล่าวได้ว่าชุมชนเขตหนองจอก เป็นชุมชนที่มีการอพยพของมุสลิมไทยเชื้อสายมลายูเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นเวลากว่าสองร้อยปี บรรพบุรุษของมุสลิมชุมชนนี้มีความเชื่อมโยงกับมุสลิมมลายูที่ปัตตานี เมื่อเวลาผ่านไปมุสลิมกลุ่มนี้ได้ผสมกลมกลืนเป็นคนไทยมุสลิมเชื้อสายมลายู ที่มีถิ่นฐานอยู่ในกรุงเทพมหานคร ประกอบอาชีพทำนา เป็นอาชีพหลัก ในอดีตวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนมีความคล้ายคลึงกับปัตตานี วิถีชีวิตมุสลิมที่หนองจอกตั้งแต่สมัยแรก ๆ พึ่งพาคลองแสนแสบเป็นหลักทั้งด้านอุปโภคบริโภค การทำการเกษตรกรรม ลักษณะของชุมชนเป็นแบบการตั้งบ้านเรือนอยู่สองฝั่งคลอง หันหน้าเข้าหากันและอยู่เป็นกลุ่ม ๆ แบบเครือญาติ ชุมชนหนองจอกเป็นชุมชนที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ พื้นที่ชุมชนหนองจอกประกอบไปด้วยส่วนที่เป็นคลอง ลำกระโดง ลำราง มากถึง 114 สาย ชาวบ้านในสมัยก่อนจึงมีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติ การคมนาคมใช้ทางน้ำเป็นหลักแม้ในปัจจุบันคลองก็ยังคงมีประโยชน์ต่อชุมชนในด้านการประกอบอาชีพเกษตรกรรม บริเวณเขตหนองจอกยังคงมีการทำนาอยู่ที่บ้านลำไทร หรือ “คอยรุตตี๊กว่า” เป็นหมู่บ้านเล็กๆ แห่งหนึ่งในเขตหนองจอก ชานเมืองของกรุงเทพมหานคร คำว่า “ลำไทร” เป็นชื่อเรียกของชาวบ้าน ตามสภาพภูมิศาสตร์ที่เป็นลำคลองคดเคี้ยว มีต้นไทรขึ้นปกคลุมหนาที่บนพื้นที่ ส่วนคำว่า คอยรุตตี๊กว่า นั้นเป็นภาษาอาหรับมีความหมายโดยรวมว่า ผู้ที่มีความรักดีต่อพระผู้เป็นเจ้า (อัลลอฮ) โดยที่นี้เป็นชุมชนมุสลิมที่ยึดอาชีพชาวนามาตั้งแต่อดีต

ภาพการทำนาที่เขตหนองจอก

ที่มา <https://www.bangkokbiznews.com>

ภาพทุ่งนาที่บ้านลำไทร เขตหนองจอก

ที่มา <https://www.bangkokbiznews.com>

ชุมชนหนองจอกมีผู้นำเป็นบุคคลสำคัญของมุสลิม มีสถานที่สำคัญคือ สำนักจุฬาราชมนตรี สำนักคณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทยและศูนย์บริหารกิจการอิสลามแห่งประเทศไทย

ภาพสำนักจุฬาราชมนตรี ที่ตั้ง 45 หมู่ที่ 3 ถนน คลองแก้ว แขวง คลองสิบ เขต หนองจอก กรุงเทพมหานคร

ที่มา <https://www.skthai.org/th>

ชุมชนมุสลิมหนองจอกถือเป็นชุมชนที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และมีความน่าสนใจในปัจจุบัน กล่าวคือ สังคมไทยและสังคมมุสลิมปัจจุบันหลายแห่งมีความเปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลของความทันสมัยอันเกิดจากการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ตะวันตกแต่เป็นที่น่าสังเกตว่าชุมชนมุสลิมหนองจอกส่วนใหญ่ยังคงมุ่งดำเนินวิถีชีวิตแบบมุสลิมดั้งเดิมที่เคยปฏิบัติมา มีความเคร่งครัดในการรักษาวัฒนธรรมอิสลาม รวมถึงการรักษาภาษาพูดที่มีภาษามลายูพูดตามนี้ผสมผสานอยู่แม้กระทั่งปัจจุบันก็ตาม สภาพเศรษฐกิจของคนในชุมชนหนองจอกคือ มุสลิมที่เป็นเจ้าของที่ดินแปลงใหญ่ๆ มีฐานะดีมาก เนื่องจากการแบ่งที่ดินขายนำเงินมาเก็บสะสม และใช้เงินจำนวนไม่น้อยที่ได้จากการขายที่ดินปลูกบ้านหลังใหญ่ของตนเองพร้อมกับปลูกบ้านให้ลูกและซื้อรถแวกๆ รวมทั้งจัดการแต่งงานอย่างใหญ่ให้กับลูกหลานด้วย

สภาพเศรษฐกิจหลัง พ.ศ. 2540 มีภาวะซบเซาลงตามความผันผวนของเศรษฐกิจฟองสบู่ ที่ดินไร่นาที่คาดหวังว่าจะขายให้นายทุนกลับขายไม่ได้ มุสลิมที่มีอาชีพรับจ้างเป็นนายหน้าขายที่ดินตงงาน เศรษฐีที่ดินหลายคนเงินทุนร่อยหรอลง ขณะที่ค่าใช้จ่ายยังคงเท่าเดิมและเพิ่มมากขึ้น บางครอบครัวไม่มีงานประจำมารองรับจึงเป็นผลให้ฐานะทางครอบครัวตกต่ำลงซึ่งมีผลต่อวิถีชีวิตของสมาชิกในครอบครัวอีกทางหนึ่ง

ชุมชนหนองจอกมีระบบการปกครองในชุมชน ที่มีผู้นำทางศาสนาเป็นผู้นำชุมชน ในกรณีที่ชาวบ้านมีความเดือดร้อนหรือมีปัญหาที่ต้องการความช่วยเหลือหรือคำแนะนำชาวบ้านจะให้ความสำคัญกับอิมาม จึงทำให้อิมามมีบทบาทสำคัญมากกว่าผู้นำจากทางราชการ¹

2. 1 การอพยพของมุสลิมไทย พื้นที่เขตหนองจอก ช่วงทศวรรษ 2550

การอพยพของมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ มีการกล่าวถึงและให้ความสนใจอีกครั้งหนึ่งเริ่มขึ้นประมาณปี 2547 ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของความรุนแรงรอบใหม่ วันที่ 4 มกราคม 2547 มีการโจมตีค่ายทหารและปล้นอาวุธปืนไปได้จำนวนกว่า 400 กระบอกโดยกลุ่มที่เชื่อว่าเป็นขบวนการบีอาร์เอ็น โคออร์ดิเนต กลุ่มนี้มีนักรบติดอาวุธราว 3 พันคน และมีกลุ่มผู้สนับสนุน 3-4 หมื่นคน จุดมุ่งหมายหลักคือการขับไล่ชาวไทยพุทธออกจากพื้นที่ และทำลายความน่าเชื่อถือของรัฐไทย รวมทั้งต้องการแยกตัวเป็นรัฐอิสระ ขณะที่รัฐบาลไทยตอบโต้ด้วยการประกาศภาวะฉุกเฉิน และส่งกำลังทหารเข้าไปในพื้นที่เพิ่มเติม ทำให้คนมุสลิมจำนวนไม่น้อยเกิดความไม่พอใจ การปราบปรามผู้ก่อความไม่สงบทำให้เกิดความสูญเสียมากขึ้น มีการสังหารหมู่หลายครั้ง ทั้งเหตุการณ์กรือเซะ ตากใบ และมัสยิดอัลฟอรคอน

การปล้นปืนกองพันพัฒนาที่ 4 เป็นสถานการณ์หลักที่ทำให้เหตุร้ายขยายตัวออกไปเรื่อยๆจนถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลจากความผิดพลาดจากการกำหนดนโยบายของรัฐบาลที่ใช้กำลังตำรวจจากส่วนกลางเป็นกำลังหลักในการปราบปราม และฝ่ายกลุ่มผู้ก่อความไม่สงบพัฒนารูปแบบการต่อสู้ดีขึ้นเรื่อยๆโดยมุ่งหวังที่จะขยายความรุนแรงให้เป็นเรื่องทางศาสนา

ศูนย์การเฝ้าติดตามการละทิ้งถิ่นฐานภายในประเทศ หรือ Internal Displacement Monitoring Center (ไอดีเอ็มซี) ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนระหว่างประเทศ ได้มีการรายงานถึงการอพยพเคลื่อนย้ายของประชาชนในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ มีทั้งชาวไทยพุทธและไทยมุสลิมที่อพยพเคลื่อนย้ายออกนอกพื้นที่ สำหรับผู้ที่ไม่ยอมละทิ้งบ้านเรือน บางส่วนก็สมัครเป็นกองกำลังทหารบ้าน เช่น ทหารพราน บางคนได้รับการฝึกฝนและติดอาวุธจากรัฐบาลเพื่อต่อสู้กับผู้ก่อความไม่สงบ แต่นโยบายนี้ของฝ่ายไทยก่อให้เกิดความแตกแยกระหว่างชุมชนสองฝ่าย ทั้งชาวไทยพุทธและมุสลิม

¹ รัชนี้ ไผ่แก้ว. (2544). วิถีชีวิตชาวไทยมุสลิมชุมชนหนองจอก. หน้า 64-65.

สำหรับรูปแบบการละทิ้งถิ่นฐาน ส่วนใหญ่เกิดขึ้นระหว่างปี 2547-2549 ซึ่งสถานการณ์ความรุนแรงเกิดขึ้นมาก ประกอบกับชาวไทยพุทธอาศัยอยู่อย่างกระจุกกระจายในสามจังหวัด หลายคนอพยพออกพื้นที่ หลายคนอพยพจากชนบทเข้าเขตเมือง ข้อมูลการอพยพระหว่างปี 2545-2551 แสดงให้เห็นว่า บริเวณที่มีเหตุร้ายเกิดขึ้นมากจะมีผู้อพยพย้ายถิ่นมาก เช่น เขตเมืองยะลา เขตเมืองปัตตานี อ.สายบุรี อ.ปะนาเระ อ.โคกโพธิ์ (จ.ปัตตานี) และ อ.รามัน (จ.ยะลา) ทั้งนี้ ผู้อพยพบางส่วนอพยพไปอยู่ อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา ซึ่งปลอดภัยกว่า หลายคนไป จ.พัทลุง และภูเก็ต แต่ไม่มีตัวเลขผู้อพยพที่แน่นอน เพราะไม่มีหน่วยงานที่รับผิดชอบติดตามการละทิ้งถิ่นฐานอย่างเป็นทางการ¹ ลักษณะของการย้ายถิ่นผู้ย้ายถิ่นในสามจังหวัดภาคใต้ย้ายมาจากภาคใต้ด้วยกัน ถึงร้อยละ 90 และเป็นการย้ายมาจากนอกเขตเทศบาลในสัดส่วนที่สูงกว่าผู้ย้ายถิ่นที่อยู่ในจังหวัดอื่นของภาคใต้

เมื่อมีการอพยพเคลื่อนย้ายของมุสลิมจากสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ไม่ว่าจะเป็นการอพยพในพื้นที่ภาคใต้ด้วยกันเองหรือการอพยพเคลื่อนย้ายนอกพื้นที่ โดยมีสาเหตุมาจากการแสดงอาการความไม่มั่นใจของประชาชนต่อรัฐ เพื่อแสดงให้รัฐเห็นว่า รัฐไม่มีความสามารถที่จะดูแลปกป้อง คุ้มครอง รักษาให้ผู้อยู่ได้ปกครองให้ใช้ชีวิตอย่างปกติสุขได้ โดยรวมแล้วมุสลิมจะย้ายถิ่นฐานไปยังพื้นที่หรือชุมชนที่เกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับตนเองในด้านความสัมพันธ์ทางเครือญาติและความเชื่อทางศาสนา ซึ่งชุมชนหนองจอกเป็นชุมชนมุสลิมขนาดใหญ่ในกรุงเทพมหานครที่มีความเกี่ยวข้องทั้งภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ความเชื่อทางศาสนาและเป็นชุมชนที่มีความปลอดภัยสูง ทั้งด้านความปลอดภัยในชีวิต ความมั่นคงทางเศรษฐกิจและโอกาสทางการศึกษา เนื่องจากอยู่ในเมืองหลวงของประเทศ ความต้องการของชาวมลายูมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ คือ การอยู่อย่างพอกิน พอใช้ และสามารถปฏิบัติศาสนกิจได้อย่างเต็มที่เท่านั้น แต่ปัญหาสำคัญของชาวบ้านมลายูมุสลิมในชนบทร้อยละ 80-90 คือ ปัญหาความยากจน ปัญหาไม่ได้รับความเป็นธรรม ปัญหาการติดต่อสื่อสารกับภาครัฐ ปัญหาที่เจ้าหน้าที่รัฐทำให้เกิดขึ้น ปัญหาเหล่านี้ทำให้มีคนบางกลุ่มเข้าไปปลุกฝังวิถีคิดที่ทำให้เกลียดชังเจ้าหน้าที่รัฐ เกลียดชังพวกคนไทย และมีการปลุกฝังผ่านระบบเครือญาติ นำไปสู่แนวความคิดต่อต้านรัฐ แนวคิดการแบ่งแยกดินแดน ซึ่งในความเป็นจริงแล้วศาสนาไม่ใช่เหตุของความรุนแรงที่เกิดขึ้น แต่เกี่ยวกับความรุนแรงในฐานะข้ออ้างที่คนบางกลุ่มนำมาใช้ให้ความชอบธรรมกับการใช้ความรุนแรงที่เกิดขึ้น รวมทั้งประวัติศาสตร์ปัตตานี อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ ความเป็นมลายู โดยนำเงื่อนไขทางวัฒนธรรมคือลักษณะเฉพาะทางศาสนาและชาติพันธุ์ในพื้นที่คือ ศาสนาอิสลาม ภาษามลายู และประวัติศาสตร์ปัตตานี สิ่งเหล่านี้เป็นเงื่อนไขในสังคมซึ่งทำหน้าที่ให้ความชอบธรรมกับการใช้ความรุนแรงหรือทำให้ผู้คนไม่น้อยยอมรับหรือเห็นด้วยกับฝ่ายที่ใช้ความรุนแรง ทั้งหมดนี้ทำให้ผู้ก่อความไม่สงบใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้อาศัยเงื่อนไขทางชาติพันธุ์ผสมผสานกับศาสนาเป็นข้ออ้างให้ความชอบธรรมในการใช้ความรุนแรงในการต่อสู้เพื่อเป้าหมายของตน ในนามของอัตลักษณ์ความเป็นมลายูมุสลิม²

ชุมชนหนองจอกเป็นชุมชนหนึ่งที่ได้รับผลกระทบเนื่องจากเป็นชุมชนของมุสลิมเดิม และเมื่อเกิดกระแสอิสลามสุดโต่งทำให้เกิดความหวาดระแวงขึ้นในสังคมไทย รวมทั้งปัญหาเรื่องโรงเรียนมัธยมวัดหนองจอกออกคำสั่งห้ามนักเรียนมุสลิมคลุมฮิญาบในโรงเรียน ซึ่งเป็นคำสั่งที่ขัดกับระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยเครื่องแบบนักเรียน พ.ศ.2551 เป็นคำสั่งที่ขัดต่อรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2550 ว่าด้วยสิทธิในการนับถือศาสนา และเป็นคำสั่งที่ละเมิดต่อสิทธิพื้นฐานในการนับถือศาสนาตามกฎบัตรสหประชาชาติ ซึ่งคำสั่งนี้ส่งผลกระทบต่อเด็กนักเรียนมุสลิมไม่สามารถปฏิบัติตามหลักการของศาสนาอิสลามในขณะที่เรียนได้ อีกทั้งยังสร้างความแตกแยกให้เกิดขึ้นในโรงเรียนและสังคมโดยรอบ นอกจากนี้ยังมีความพยายามสร้างเรื่องให้ร้ายป้ายสีนักเรียนมุสลิม และผู้ที่ออกมาเรียกร้องให้โรงเรียนปฏิบัติตามตัวบทกฎหมาย ยึดในระเบียบของกระทรวงศึกษาธิการเป็นหลักสากลของประเทศในการ

¹ สำนักข่าวอิสรา. (2554). ออนไลน์

² คณะกรรมการอิสระเพื่อความสมานฉันท์แห่งชาติ. (2549). หน้า 34-35.

บริหารงานโรงเรียนให้สอดคล้องกับนโยบายรัฐบาลว่าเป็นกลุ่มที่ใช้ความรุนแรง และไม่เคารพความแตกต่างทางพหุศาสนา ทำให้ชุมชนหนองจอกที่อยู่อย่างสงบสันติเริ่มมีปัญหาความไม่เข้าใจกันเกิดขึ้นและเมื่อมุสลิมพยายามใช้ผู้นำทางศาสนาในการเจรจา นำมาสู่ความไม่ไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งต่างจากอดีตที่เคยเป็นมา

แม้กระทั่งเหตุการณ์ระเบิดบริเวณลานบรวงสรวงท่าน้าวมหาพรหม ไกล่สี่แยกราชประสงค์ เมื่อค่ำวันจันทร์ที่ 17 สิงหาคม 2558 ที่ผ่านมามีเหตุให้มีผู้เสียชีวิตถึง 20 ราย บาดเจ็บอีกกว่า 100 คน สร้างความสะเทือนขวัญแก่คนไทยและชาวโลกเป็นอย่างยิ่ง เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกลางเมืองหลวงของประเทศไทย แต่ก็ยังมีความเชื่อมโยงกับพื้นที่หนองจอกในฐานะเป็นพื้นที่ที่ผู้ก่อเหตุหลบหนีมาซ่อนตัว และเมื่อตรวจสอบไปพบว่ามีความเชื่อมโยงกับมุสลิมที่ก่อความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ กล่าวคือจากการสืบสวนของตำรวจ ชุดของกองบัญชาการตำรวจนครบาล ที่จับประเด็นจากของกลางที่พบในบริเวณศาลท่าน้าวมหาพรหมของกลางที่ว่า คือ ตะกั่วลูกปืนขนาดครึ่งเซนติเมตร หรือที่เรียกกันว่า “ลูกบอลแบร์ริง” โดยปกติแล้วไม่เคยพบว่าเคยถูกนำมาใช้ในประเทศไทยมาก่อน ไม่ว่าจะเป็นการลอบวางระเบิดแสวงเครื่องใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ หรือกรณีสมานเมตตาแมนชั่น เมื่อปี 2553 ซึ่งในครั้งนั้น พล.ต.ท.ศรีวิราช รังสีพรหมมณฑล มีตำแหน่งเป็น ผบ.ช.ภ.1 เป็นผู้ควบคุมคดีนี้ก็ไม่พบว่ามีการนำลูกบอลแบร์ริงมาเป็นสะเก็ดสังหาร แต่สิ่งหนึ่งที่เหมือนกัน คือ “ฝักแค” หรือ “สายจุดชนวนระเบิดสีชมพู” ซึ่งมีคุณสมบัติดีเยี่ยม ไม่ชื้น ไม่ดำน้ำหวังผลได้ 100 เปอร์เซ็นต์ และพบว่ากลุ่มคนร้ายมักใช้สร้างสถานการณ์ในจังหวัดภาคใต้อยู่บ่อยครั้ง ทั้งที่เจาะไอร้อง บ้านนังस्ताปัตตานี นราธิวาส สำคัญที่สุดฝักแคชนิดและสีเดียวกันนี้ยังพบจากเหตุระเบิดสมานเมตตาแมนชั่นอีกด้วย

ทีมสืบสวนกองบัญชาการตำรวจนครบาลทุ่มกำลังนักสืบทั้งหมดลงหาข่าวในชุมชนมุสลิม ทั้งย่านบางกอกน้อย ฝั่งธนบุรี และฝั่งตะวันออกของกรุงเทพมหานคร คือ ย่านมีนบุรี หนองจอกข้อมูลจากการลงพื้นที่ และจากการตรวจสอบพิทักษ์การใช้โทรศัพท์ เมื่อนำมาวิเคราะห์อีกครั้งก็พบว่าจุดใหญ่ที่น่าสนใจที่สุดก็คือ ย่านมีนบุรี หนองจอก¹ และสามารถจับกุมคนร้ายได้ในที่สุด ซึ่งจากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าชุมชนมุสลิมเขตหนองจอกได้กลายเป็นแหล่งที่ผู้ไม่หวังดีเลือกใช้เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติการ ทั้งนี้เมื่อวิเคราะห์ดูแล้วส่วนหนึ่งที่สำคัญ คือการที่ชุมชนมุสลิมหนองจอกเป็นชุมชนมุสลิมขนาดใหญ่ที่มุสลิมจากทุกเชื้อชาติเข้ามาอยู่อาศัยได้อย่างเสรีและคนในชุมชนมีแนวคิดที่ยึดมั่นในศาสนาอิสลาม เมื่อเห็นว่าเป็นมุสลิมเข้ามาในพื้นที่จึงไม่ได้ตั้งข้อสงสัยเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้ไม่หวังดีบางกลุ่มใช้ช่องว่างนี้ในการเข้ามาในพื้นที่หนองจอกเพื่อพักอาศัยหรือเพื่อเป็นที่หลบซ่อนจากปัญหาที่เผชิญอยู่

¹มติชนออนไลน์. (2558). เบื้องหลังพิชิตคดี “ระเบิดราชประสงค์” สืบจาก “ฝักแคสีชมพู” โยงก่อการร้ายได้. ออนไลน์

3. สรุป

การอพยพของมุสลิมไทย ช่วงทศวรรษ 2550 กรณีศึกษาพื้นที่เขตหนองจอก พบว่าชุมชนมุสลิมเขตหนองจอกมีการอพยพอยู่สองระลอกที่สำคัญ ครั้งแรกคือการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้โดยการถูกกวาดต้อนมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ระลอกที่สองคือการอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาจากเหตุการณ์ความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยกลุ่มที่อพยพเข้ามาทั้งสองช่วงเป็นกลุ่มเดียวกันคือมุสลิมไทยเชื้อสายมลายู นอกจากนี้พบว่าปัจจัยทางด้านเชื้อชาติ ศาสนา มีความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มที่เดิมและกลุ่มที่อพยพเข้ามาใหม่ จากความเป็นมาของบรรพบุรุษในชุมชน ทำให้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์กันในลักษณะเครือญาติเกือบทุกครอบครัว ประกอบกับคนในชุมชนไม่นิยมแต่งงานกับคนนอกศาสนา จึงทำให้มีพลังของความเป็นอิสลามอย่างเหนียวแน่นและมีคนนอกชุมชนมาปะปนไม่มากนัก ซึ่งปรากฏให้เห็นได้ชัดคือลักษณะความเป็นวัฒนธรรมมุสลิมแบบดั้งเดิมที่มีแนวปฏิบัติคล้ายคลึงกับบรรพบุรุษจากปัตตานี เช่น การประกอบอาชีพ อาหาร การแต่งกาย ภาษาพูด ทั้งนี้เพราะว่าการยึดมั่นในหลักศรัทธาและหลักปฏิบัติของศาสนาอิสลามเป็นกรอบในการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนที่สืบทอดมายังลูกหลาน แม้ว่าความเปลี่ยนแปลงและความทันสมัยที่เข้ามาปะทะกับสังคมมุสลิมหนองจอก รวมถึงการอพยพของมุสลิมไทยเชื้อสายมลายูที่อพยพเข้ามาใหม่ก็ตาม มุสลิมหนองจอกก็ยังคงพยายามรักษาวัดธรรมดั้งเดิมของตนเองและพยายามผสมผสานกับวัฒนธรรมใหม่ได้อย่างงดงาม เป็นชุมชนมุสลิมไทยที่เข้มแข็งอีกแห่งหนึ่งในประเทศไทย

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2506). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ). พระนคร : คลังวิทยา.
- กุลภา วจนสาระ กฤตยา อาชวนิจกุล. (2555). ประชากรและสังคม 2555 : ประชากรชายขอบและความเป็นธรรมในสังคมไทย. นครปฐม : สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- คณะกรรมการอิสระเพื่อความสมานฉันท์แห่งชาติ. (2549). รายงานคณะกรรมการอิสระเพื่อความสมานฉันท์แห่งชาติ (กอส.): เอาชนะความรุนแรงด้วยพลังสมานฉันท์. ออนไลน์
- ชูไวยะห์ โต๊ะตาหยง. (2561). อัตลักษณ์และการรักษาอัตลักษณ์ของคนไทยเชื้อสายมลายูที่ย้ายถิ่นมาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพมหานคร : กรณีศึกษา ชุมชนมุสลิม เสรีไทย ซอย 4. วิทยานิพนธ์ (การบริหารการพัฒนาสังคม). กรุงเทพฯ : สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- นิอัตุลรากีบ บินนิฮ์สซัน. (2551). ปัตตานีกับโลกมลายูและตำนานปาตานี. เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการเรื่อง โลกของอิสลามและมุสลิมในอุษาคเนย์. 28-29 พฤศจิกายน 2551
- ปิยะ กิจถาวรและคนอื่น ๆ. (2551). ผลกระทบจากสถานการณ์ความรุนแรงด้านความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน

กรณี: การอพยพย้ายถิ่นในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้และแนวทางแก้ไข. สงขลา : คณะรัฐศาสตร์

มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

มติชนออนไลน์. (2558). เบื้องหลังพิชิตคดี “ระเบิดราชประสงค์” สืบจาก “ฝึกแคสซีชมพู” โยงก่อการร้ายได้?! ออนไลน์

รัชนี ไม้แก้ว. (2545). วิถีชีวิตชาวไทยมุสลิมชุมชนหนองจอก.วิทยานิพนธ์ กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

รัชนี สาดเปรม. (2521). บทบาทของมุสลิมในภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-

2453. วิทยานิพนธ์ (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วรวิทย์ บารู. (2553). ชาติพันธุ์มุสลิมไทย : กรณีชาวไทยเชื้อสายมลายู ใน หลากมิติมุมมอง : มุสลิมในแผ่นดินไทย.

วิบูลย์ หวังรายนาม. (2547). วัฒนธรรมอิสลามของชาวไทยมุสลิมในเขตชานเมืองด้านตะวันออกของกรุงเทพมหานคร.

วิทยานิพนธ์ (ไทยศึกษา). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). คำอธิบายเรื่องพงศาวดารอันเป็นมูลเหตุแห่งจดหมายเหตุหลวงอุดม

สมบัติ ใน จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์ในงานศพพระรัตนธัชมุนี (อิสสรญาณเถร). พระนคร : คลังวิทยา.

เสาวนีย์ จิตต์หมวด. (2531) กลุ่มชาติพันธุ์ไทยมุสลิม. กรุงเทพฯ : กองทุนสง่ารัฐฉิมพร.

สำนักข่าวอิสรา. (2554). ออนไลน์

อิบราเฮม-ชากรี. ประวัติมลายู ปัตตานี (เอกสารพิเศษ กองโบราณคดี). มปป.

Thaihealth. (2022. June) . Voice of the Voiceless. (online)

wikipedia.org. เขตหนองจอก. online